

Perdoctus ille professor universitatis Londinensis, Chr. Brooke, edidit una cum photographo W. Swaan librum pulcherrimum, quo structuram et indolem antiquorum ordinum imaginibus selectis aedificiorum et ecclesiarum illorum demonstrat. Textus est egregius, ex optimis fontibus modernis haustus. Juxta ordinem S. Benedicti, qui maiorem partem libri occupat, Cistercienses eminent perpulchris abbatiis suis. Reliqui ordines, canonici regulares, Praemonstratenses et mendicantes parce tantum tractantur. Pag. 114 repraesentatur — tacito tamen ordine — stallum chori gothicum, ex canonica Poehle proveniens, in qua videtur canonicus vel conversus quidam operi sculpendi incumbens. Forsitan ergo anonymus quidam sculptor ex ordine nostro seipsum ibi repraesentavit. Nunc asservatur hoc stallum in museo Landesgalerie Hannover. Ceteroquin monstrantur Ratzeburg et Dryburgh tantum, dum reliqua aedificia mediaevalia de ordine nostro quae supersunt, ut Laon St. Martin, Jerichow, Magdeburg, Arnstein, Knechtsteden, Bellapais et alia haud exigui valoris praetermittuntur. Sed asserentibus editoribus, hoc culpa eorum non est. Rationes technicae eos — ut dicunt — coegerunt ad hanc restrictionem. Sperandum est librum de monachismo saeculorum posteriorum, cuius editionem auctores intendunt, hoc sub respectu fore meliorem. Quidquid sit, ea quae praebentur in hoc opere, conspicua sunt atque utilissima pro omnibus, qui studio ordinum mediaevalium incumbunt.

N. BACKMUND, O. Praem

Idem liber, in linguam neerlandicam translatus, editus est apud W. Gaade B.V., Den Haag (272 pp.). Cum eodem textu atque imaginibus photographiis ac in libro originali. Editio ista neerlandica summo opere laudanda est. (J.B.V.)

Wilfried EHBRECHT, *Landesherrschaft und Klosterwesen im Ostfriesischen Fivelgo, 970-1290 (Geschichtlichen Arbeiten zur Westfälischen Landesforschung, Band 13)*. Veröffentlichungen des Historischen Kommissions Westfalens XXII. Münster in Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1974. In 8<sup>o</sup>, VIII-188 p., 22 afbeeldingen en geslachtslijsten, 11 gewone en uitslaande kaarten. Prijs 58 d.M.

Het gebied van onze tegenwoordige Provincie Groningen erkent de H. Ludger als zijn eerste en voornaamste geloofsverkondiger. Toen deze de eerste bisschop van Munster werd, hield hij deze gebieden dan ook grotendeels onder zijn hoede. Tot 1559 ressorteerde Groningen daarom als geheel genomen onder Munster; slechts kleine gedeelten vielen onder de bisdommen Utrecht en Osnabrück.

De hier beschreven Groningse gouw Fivelgo, die haar naam ontleende aan de rivier de Fivel, en zoals heel het gebied tussen Eems en Lauwers tot Oost-Friesland gerekend werd, viel ook in haar geheel onder het

bisdom Munster. Het zal daarom dan ook niemand verwonderen, dat de auteur, die lang in het noordelijk kleigebied woonde, in zijn reeds in 1969 aan de universiteit van Munster verdedigde dissertatie, volgens opzet de betrekking tussen het bisdom Munster en het behandelde Groningse landschap tamelijk centraal stelde. Omdat zijn studie echter een tijdspanne van ruim drie eeuwen omvat, terwijl de relatie tussen Munster en Fivelgo pas in de laatste driekwart eeuw echt tastbaar wordt, is het vanzelfsprekend dat er aan het eigenlijk onderwerp heel wat voorbereidend werk vooraf gaat.

Het werk begint daarom met een diepgaande geologische studie van het zo merkwaardige, drievoudig gelede Groningse landschap: de meest noordelijk gelegen hoge kleigronden aan de Noordzee (het Hoogeland), de in het midden gelegen, veel lagere, later ingedijkte kleipolders (het Lageland), en tenslotte de ten zuiden daarvan gelegen woudgebieden.

Vervolgens wordt nagegaan, hoe verschillende adellijke geslachten, tussen IJssel en Weser getracht hebben, om de belangrijke kleigebieden aan de Noordzee onder hun heerschappij, of minstens onder hun invloedssfeer te brengen. Geen feodale heer of geestelijke macht slaagde er echter in, om zich als landsheer op te dringen. Want de Friese kleiboeren, die evenals de Zwitserse alpenboeren, aan de rand van het rijk woonden en een soortgelijke opvatting omtrent hun eigen «vrijheid» hadden, erkenden niemand boven zich als de Duitse keizer. Eeuwenlang hadden de kloosters van Fulda en Werden in Groningen (én Friesland) zich een aanzienlijk grondbezit verworven. Maar het grote tijdperk van de kloosterstichtingen in het Noorden begint pas in het jaar 1163, wanneer de Premonstratenzers en Cisterciënzers de abdijen van Mariëngaarde en Klaarkamp stichtten. Die grote vloedgolf van kloosterstichtingen, die nergens in het Roomse Rijk zijns gelijke kent, zal zowat een halve eeuw duren; goed en wel na de stichting van Bloemhof of Wittewierum (1209) houdt hij op. De 3 agrarische orden zijn dan elk met tientallen kloosters, waaronder opvallend veel van zusters, vrij gelijkelijk op een smalle kleistrook aan de Noordzee gevestigd. Vanaf de 13<sup>e</sup> eeuw is er voor nieuwe kloosters dan ook geen plaats meer.

Het is duidelijk, dat al deze kloosters zich een aanzienlijk grondbezit wisten te verwerven. Bij de secularisatie van de kloostergoederen in 1595, zo heeft men berekend, bedroeg dat voor 24 kloosters nog altijd ruim 36.000 ha. De 6 Groningse Premonstratenzerkloosters kwamen daarin tesamen met 6303 ha echter nog niet tot het grondbezit van de grijze monniken van Aduard, dat 6755 ha groot was.

In het hart van Fivelgo lag de abdij van Wittewierum; haar kloosterkerk werd in een drooggevalen bedding van de Fivel gebouwd. Dit klooster is daarom, maar vooral door de kostbare berichtgeving, welke zijn abten Emo en Menko in hun kronieken aan ons doorgaven, middelpunt van deze belangrijke studie geworden. Na een korte inleidende paragraaf over «de weg van de Premonstratenzers naar Fries-

land», komt de auteur dan ook spoedig tot een speciale studie over Wittewierum. Na een uiteenzetting over de stichting en verdere ontwikkeling van het klooster, krijgt dan het ontstaan en de uitgroei van het domein de volle aandacht. Want als algemeen doelwit voor zijn studie stelt de auteur zich de vraag: op welke wijze en in welke mate heeft Wittewierum in de Middeleeuwen zijn invloed uitgeoefend op zijn omgeving!

De heerschappij van wereldlijke graven kwam, zoals gezegd, aan de Friese kunst eeuwenlang weinig aan bod. De « explosie » van de kloosterstichtingen gedurende een halve eeuw was te danken aan de vrijgevigheid van de plaatselijke adel, soms aan zeker politiek machtsstreven van een bisschop, zoals dat bij Mariëngaarde het geval was. Maar in het algemeen bracht het ontbreken van een hogere centrale geestelijke of wereldlijke macht de plaatselijke heren ertoe, de stichting van kloosters en de samenwerking ermee te bevorderen. Die samenwerking was erop gericht, om het land dat men bezat, te behouden, en de bewoonbaarheid ervan te verbeteren. Dat bracht een dubbele taak mee: afweer tegen de zee, alsook de drooglegging en het in kultuur brengen van de lage kleistreken. Een dubbele keten van kloosters, één op de hoge klei van het Hoogeland, en één in de kleipolders van het Lageland, werden de latere getuigen van die dubbele inspanning.

Het was wel te begrijpen, dat het dijkwezen en de waterhuishouding van Wittewierum volle aandacht kregen. Bij zijn stichting was het door Emo van Romerswerf rijkelijk gedoteerd. De overdracht van 5 parochies bracht in de loop der tijden ook het nodige grondbezit mee. Wittewierum en het daarbij behorende zusterklooster Rozenkamp hadden tesamen ongeveer een grondbezit van 2500 ha, dat voornamelijk door overstromingen van de Dollard bedreigd werd. Weldra nam het klooster daarom, in samenwerking met enkele kerspels de versterking van de bestaande dijken en de aanleg van nieuwe ter hand. Dat werk moet niet zonder betekenis zijn gebleven. Abt Menko bericht ons immers in zijn kroniek, dat in 1268 alléén Fivelgo voor de Marcellusvloed gespaard bleef, omdat men daar tijdig de dijken verzwaaard had. Rond 1250 ontstaat er naast de landskeuren voor het eerst een wetgeving inzake de aanleg en het onderhoud van dijken en sluizen (in Groningen zijlen genoemd). De oudst bekende dijkbrief werd in Wittewierum vervaardigd en daar bewaard. In het waterschapswezen van Fivelgo kregen de abten van Wittewierum steeds meer de leiding. Dat bezorgde hun later de titel van « opperste schepper van het zijlvest (waterschap) van de Drie Delfzijlen ». Dat duidt er al op, dat rond 1300 de ontwatering van de bedijkte gebieden voornamer was geworden dan de bescherming van de dijken. Die belangrijke bijdrage tot de opbouw van het landschap, was slechts mogelijk door langdurige perioden van vrede, waartoe het bemiddelend optreden der abten van Wittewierum veel bijdroeg.

Want in die verschillende landschappen aan de Noordzee wordt niet alleen de grote kruistocht herhaaldelijk gepreekt, maar ook wel eens een zuiver bisschoppelijke, als een bisschop zich in een van de vele partijschappen de benadeelde partij voelt.

Een levensgrote strijd ontspon zich ook tussen abt Emo van Wittewierum en proost Herderik van Schildwolde. Daarbij kwam de verhouding tussen het bisdom Munster en het landschap Fivelgo bijzonder in het geding. Via Herderik, die hij als zijn officiaal had aangesteld, wilde de bisschop van Munster zijn invloed uitbreiden in Fivelgo, door de gang van zaken met Schildwolde mee te bepalen. Dit klooster had wel de Premonstratenzer levenswijze aangenomen, maar was nog nooit in het ordesverband opgenomen. Daar ging zich het generaal-kapittel te Prémontré mee bemoeien. Anderzijds kreeg het bisschoppelijk hof te Munster te oordelen over door Emo tegen Herderik ingediende klachten over machtsmisbruik. De Friese abten kozen de zijde van Emo, die van de Westfaalse kloosters Kappenberg, Varlar en Clarholz stonden echter met de Friese dekens aan de kant van Herderik en de bisschop van Munster. De Orde deed beroep op de aartsbisschop van Keulen, op Rome, en ook op het generaal-kapittel te Prémontré. Weliswaar moest de bisschop van Munster zijn officiaal Herderik na een paar jaar ontslaan, maar de moeilijkheden tussen de Orde en de strijdbare proost duurden nog wel 30 jaar voort.

Al kozen de abten van Wittewierum partij voor de Orde en voor bepaalde Friese vrijheden, toch brachten ze kort na 1250 de verzoening van Fivelgo met Munster tot stand. Als uiting daarvan beschouwt de auteur het zogenaamd « Friesenbild », een tot onder de laatste Wereldoorlog in de dom van Munster aanwezige frescoschildering, waarop verschillende vertegenwoordigers van de Friezen aan de kerkpatroon, de H. Ludger, een paard, een rund, een schaap, alsook kaas, boter en eieren aanbieden. De Premonstratenzerabten zouden in dit verzoeningsgebaar voornamelijk de hand hebben gehad.

De voor onze Orde zo belangrijke studie van Ehbrecht steunt op een zeer diepgaand bronnenonderzoek, waaronder zich veel gedrukt oorkondenmateriaal bevindt. Ook de bestaande, zeer uitgebreide, literatuur werd ruimschoots benut. Een bescheiden regestenlijst en goede indices van personen, plaatsen en zaken verhogen de bruikbaarheid van de zeer overzichtelijke en typografisch uitstekend verzorgde studie. Drukfeilen komen daarin nauwelijks voor.

Onder de afbeeldingen treffen we er enkele, die ons bijzonder interesseren. Twee ervan, afkomstig uit het Rijksarchief te Groningen, hebben betrekking op de abdijkerk van Wittewierum. Vooreerst is er een dubbel grondplan van de kerk uit 1604, toen ze voor de eredienst der Hervormden moest worden aangepast. Een pentekening, misschien uit de 18-e eeuw, geeft het uiterlijk der kerk weer. Ook wordt er een van elders afkomstige tekening afgedrukt, die aangeeft, hoe de aanleg rond kerk en pastorie er in de 19-e eeuw uitzag. Afbeeldingen van

Mariëngaarde en van het conventszegel van Wittewierum waren al van elders bekend.

Van de kaarten zijn voor ons van bijzonder belang Kaart VII, die de onderlinge afstamming van de kloosters in de Friese Circarie aangeeft, en Kaart IX, waarop het goederenbezit van Wittewierum en Rozenkamp tussen 1200-1400 staat afgebeeld. Door het zorgvuldig bestuderen van enkele andere kaarten zal men tenslotte dieper inzicht krijgen van de betekenis van Wittewierum voor de waterhuishouding van Fivelgo.

Moge de auteur in deze uitvoerige ontleding van zijn werk een teken zien van onze grote bewondering voor zijn voortreffelijke studie, die voor onze Orde bepaald een aanwinst is.

Alph. W. VAN DEN HURK

Dr. Jean FOURNÉE, *L'abbaye de Belle-Etoile, L'abbaye à travers les siècles*. 201 pp. Ed.: Le Pays bas-normand. 1973.

Le docteur Jean Fournée s'applique depuis plusieurs années à l'étude des anciennes abbayes prémontrées en France, spécialement normandes. Plusieurs publications à ce propos prouvent que ses recherches dans les dépôts d'archives ont rapporté des fruits abondants. L'abbaye de Belle-Etoile, commune de Cerisi, canton de Flers, dép. de l'Orne, est le sujet du livre que nous présentons. Aussi bien les archives nationales de Paris, que les Archives du Calvados, et de Mondaye, les bibliothèques municipales de Caen et de Nancy, possèdent des documents importants à ce sujet. L'histoire de Belle-Etoile est basée sur ces documents. Cette histoire est proposée méthodiquement en chapitres successifs: le milieu géographique; le cadre de vie, les circonstances de sa fondation, son développement, les grandes étapes de son existence jusqu'à sa disparition en 1791. Les premiers religieux de cette abbaye étaient des ermites encadrés de religieux provenant de l'abbaye de La Lucerne. Belle-Etoile eut des abbés réguliers jusqu'en 1540. Avec bien des vicissitudes sans doute, mais selon les mêmes structures, les mêmes repères. En 1540, l'abbaye fut donnée à des abbés commendataires. Cette institution fut, sans aucun doute, condamnable en soi. Il faut cependant avouer que Belle-Etoile a eu, parmi ses abbés commendateurs, des abbés énergiques et loyaux dans l'administration des biens de l'abbaye. Cette administration est décrite soigneusement dans ce livre. Les archives donnent, à ce sujet, des informations précises. Notons que l'abbaye fut visitée canoniquement par J. Le Paige, l'auteur de la *Bibliotheca Ordinis Praemonstratensis*. (p. 99). A noter aussi que l'abbaye ouvrit, un certain temps, ses portes pour permettre à des jeunes clercs, étrangers à l'ordre,